

ВЕРГУНОВ
Віктор Анатолійович,
академік НААН,
директор
Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН,
dns.gb.uaan@ukr.net
(м. Київ)

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.Л. ФРАНКФУРТА ЗІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА У 1909–1918 РР.

Розкрито внесок видатного вченого-агробіолога, одного із організаторів сільськогосподарської дослідної справи та академічної науки в Україні професора Соломона (Шліма) Львовича (Меїровича) Франкфурта (1866–1954) у створенні та розгортанні діяльності єдиного у Російській імперії галузевого наукового зібрання – Київського агрономічного товариства. Узагальнено основоположні чинники, що призвели до його появи у 1909 р. Видатний доробок у цьому процесі належить керівнику Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків та контрольно-насіннової та агрохімічної лабораторії Південноросійського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості С.Л. Франкфурту. Найбільш вагомим його науково-організаційним внеском у діяльність Київського агрономічного товариства є запровадження дієвої системи популяризаційних заходів, побудованих на новітніх розробках вітчизняних та іноземних учених через проблемні комісії, проведення лекцій та курсів, виступах на профільних з'їздах і нарадах, введення повноцінної сільськогосподарської бібліографії, видання фахових часописів й оглядів тощо. Показано, що таким чином були закладені демократичні основи запровадження в Україні академічної аграрної науки та відбулося «онаучування» Південно-Західного краю.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, сільськогосподарська бібліографія, Південно-Західний край, культура цукрового буряку.

Раскрыт вклад выдающегося ученого-агробиолога, одного из организаторов сельскохозяйственного опытного дела и академической науки в Украине профессора Соломона (Шлима) Львовича (Мееровича) Франкфурта

(1866–1954) в создании и развертывании деятельности единственного в Российской империи отраслевого научного собрания – Киевского агрономического общества. Обобщены основополагающие факторы, которые привели к его появлению в 1909 году. Выдающийся вклад в этом процессе принадлежит руководителю Сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков и контрольно-семенной и агрохимической лаборатории Южно-русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности С.Л. Франкфурту. Наиболее весомой его научно-организационной лептой в деятельности Киевского агрономического общества является введение действенной системы популяризационных мероприятий, построенных на новейших разработках отечественных и зарубежных ученых, через проблемные комиссии, проведение лекций и курсов, выступления на профильных съездах и совещаниях, внедрение полноценной сельскохозяйственной библиографии, издание профессиональных журналов и обзоров и т.д. Показано, что таким образом были заложены демократические основы академической аграрной науки в Украине и «онаучивания» Юго-Западного края.

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное дело, сельскохозяйственная библиография, Юго-Западный край, культура сахарной свеклы.

The contribution of the prominent agrobiologist, one of the organizers of the agricultural experimental work and academic science in Ukraine Professor Solomon (Shlima) Lvovich (Meerovich) Frankfurt (1866–1954) in creating and deploying activity sole in the Russian Empire branch scientific association – Kiev Society of Agronomy is revealed. The underlying factors, that led to its appearance in 1909, are summarizes. Outstanding contribution to this process belongs to the head of the Network of Experimental Fields of the Russian Society of Sugar Manufacturers and seed control and agrochemical laboratory of the South-Russian Society for the Promotion of Agriculture and Rural Industry Solomon L. Frankfurt. The most significant of his scientific and organizational mite in the activities of the Kiev Society of Agronomy is the introduction of an effective system of promotional activities, constructed on the latest developments of domestic and foreign scientists through problem commissions, conducting lectures and courses, presentations at specialized congresses and meetings, the introduction of a full-fledged agricultural bibliography, edition professional journals and reviews, etc. It is shown that in this way the democratic foundations of academic agrarian science in Ukraine and «enlightenment» of South Western Region were laid.

Keywords: agricultural experimental case, agricultural bibliography, South-West region, the culture of sugar beet.

Біжучий рік став ювілейним щодо місця у вітчизняній історії творчої спадщини одного із організаторів разом з академіком В.І. Вернадським академічної науки в Україні, державного, громадського діяча, знаного вченого-

агробіолога професора С.Л. Франкфурта, уродженця Литви, єврея за національністю. Завдяки Постанові Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році» № 971-VIII від 2 лютого 2016 р. [53] С.Л. Франкфурт законно і справедливо засяяв на пантеонах слави України за зроблене в ім'я майбутнього. Але остаточне ствердження місця і ролі професора С.Л. Франкфурта для держави України відбулося 18 листопада 2016 р. під час роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Професор С.Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)» [8]. Її головним організатором виступила Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН за участю відповідальних представників виконавчих та законодавчих органів влади і профільних академічних установ, до діяльності яких свого часу був залучений С.Л. Франкфурт. Під час зібрання своїми презентованими виданнями фактично ствердив роль і місце С.Л. Франкфурта для історії України, особливо під час його проживання на українських землях упродовж 1900–1920 рр. [59]. Однак частина творчих напрацювань ученого потребують, передусім, контекстового історико-наукового аналізу. Окреме місце у цих історичних розвідках належить діяльності С.Л. Франкфурта стосовно запровадження передумов появи аграрної академічної науки в Україні через генеруючі напрацювання галузевих творчих товариств.

Сьогодні документно стверджено, що попередниками теперішньої Національної академії аграрних наук України виступили Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві [34]. Тим самим, незважаючи на інтернаціональність науки за своєю природою, увівши розуміння, що «... формування її структур і співтовариства завжди йде в національному середовищі і несе на собі відбиток національного» [44].

Якщо стосовно появи академічної науки в Україні все практично доведено, то відносно передумов появи аграрної залишається практично недослідженою. Передусім, йдеться про місце і роль у цьому процесі галузевих

товариств особливо в системі сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. Тому, як вказував один із перших істориків науки незалежної України професор О.Я. Пилипчук: «... Значення конкретного внеску, що зроблений природознавцями того чи іншого товариства у загальний розвиток природознавства, сприяв відпрацюванню більш глибокого і всебічного уявлення про його сучасний стан» [52], а не менш знаний дослідник історії природознавства професор В.С. Савчук трохи згодом наче додавав, що товариства, які з'явилися після скасування кріпацтва у 1861 р., спонукали «... до пошуку нових форм організації науки...» [60]. Висловлене повністю стосується і майбутнього сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації у вигляді Національної академії аграрних наук України.

Першим більш-менш системним дослідженням про внесок сільськогосподарських товариств, насамперед Правобережної частини України, у появі дієвої мережі галузевих дослідницьких інституцій, що переважно функціонують і сьогодні, стали історичні розвідки Н.Г. Чайки [71]. Дотично цю проблему у дисертаційному дослідженні розглядає О.О. Пилипчук [51]. Обидві дослідниці з-поміж іншого загадують про доробок С.Л. Франкфурта і Всеросійського товариства цукрозаводчиків та Південноросійського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості. Ще в 1912 р. про таке згадував один із перших системних істориків вітчизняного галузевого дослідництва професор В.В. Вінер, відмічаючи, що обом товариствам за короткий проміжок часу вдалося «... досягти блискучих результатів при розробці суттєвих питань буряко-цукрової культури» [10]. Про здобутки заснованого в 1765 р. Імператорського Вільного економічного товариства і Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (з 1876 р.) в появі системних наукових досліджень для потреб аграрної науки зазначає професор Н.К. Недокучаєв [35]. До їх числа автори іншого видання додають ще створене в 1828 р. Імператорське товариство сільського господарства Півдня Росії [23]. Воно стало першим галузевим

об'єднанням фахівців, освітян і науковців Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

Видатну роль для становлення й розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі за рахунок організаційного початку місцевих творчих об'єднань небайдужих у кандидатській дисертації стверджує О.В. Корзун [30]. Про особливий внесок у цей процес створеного в 1896 р. Подільського товариства сільського господарства і сільської промисловості пише в історичному нарисі В. Колесник [29]. Про місце і значення галузевих товариств у появі науки селекції особливо через діяльність Всеросійського товариства цукрозаводчиків зауважують О.Ю. Єліна [18] та М.П. Гончаров і П.Л. Гончаров [12]. Про видатну генеруючу роль Полтавського товариства сільського господарства у появі в 1884 р. першої постійно діючої галузевої дослідної інституції – Полтавського дослідного поля згадує у своїй праці Б.К. Єнкен [19]. Існують інші публікації з цього приводу. Однак всі вони, крім В. Колесник, що окремо виділяє Київське агрономічне товариство з 2633 загальних об'єднань сільськогосподарського спрямування, що функціонували в 1911 р. в Російській імперії за рахунок фахового наповнення «... викладачів та працівників кафедри агрономії університету св. Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновників, що безпосередньо опікувалися питаннями сільського господарства, та службовцями приватних маєтків, які отримали спеціальну освіту» [29, с. 12], не розкривають напрацювання Київського агрономічного товариства у появі академічної галузевої науки. До кінця не розкривається місце у цих процесах Київського товариства сільського господарства та їх колег із Харкова. Вперше таке зробив в авторській монографії у 2012 р. [9] та дотично в іншій науковій праці, присвяченій життю та творчій діяльності Б.К. Єнкена [7]. Власне бачення місця Полтавського товариства сільського господарства у контексті організаційних змін на шляху до появи академічної аграрної науки розглядаю у серії публікацій [3–5]. У всіх них опосередковано згадується і про

С.Л. Франкфурта, переважно констатуюче про його участь в окремих подіях чи заходах.

Тому варто більш детально й контекстово зупинитися на участі С.Л. Франкфурта у створенні та діяльності єдиного на теренах царської Росії фахового наукового зібрання – Київського агрономічного товариства (далі – КАТ). Його фундаторами та активними членами, поряд з іншими, стали діячі Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків, а саме як засновники – С.Л. Франкфурт, Б.П. Когутов, О.К. Філіповський, О.І. Душечкін, а також як члени – О.Ф. Нестеров (з 17 жовтня 1910 р.), С.М. Тулайков (з 28 вересня 1910 р.), В.Й. Ляубе (з 10 грудня 1910 р.), П.О. Соляков (з 13 грудня 1913 р.), В.Ф. Вржбицький (з 13 грудня 1913 р.), Ф.П. Сененко (з 1 березня 1909 р.), В.І. Ткаченко (з 8 жовтня 1913 р.). Вдалося встановити, що КАТ відіграло велику генеруючу роль не тільки у становленні та розгортанні наукової діяльності Миронівської дослідної станції, а й у ствердженні національної сільськогосподарської бібліографії. Однак і до сьогодні державотворча діяльність КАТ залишається практично не дослідженою з багатьох позицій і особливо щодо організації і розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях та її утвердження як окремої галузі знань.

Проведений аналіз доступних офіційних друківаних видань Товариства у галузевому депозитарії, що зберігаються у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України, дав змогу розглянути окремі питання діяльності КАТ стосовно розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи [15–17; 67–69].

Датою заснування Київського агрономічного товариства слід вважати 12 лютого 1909 р., коли після сплати 12,75 руб. держмита, Київська адміністрація затвердила його Статут. Уже 17 лютого було скликано перші Загальні збори КАТ, що відбулися у приміщенні агрономічної лабораторії Університету святого Володимира (нині – Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка) в присутності 39 засновників Товариства. На установчих

зборах головою обрали професора Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II – К.Г. Шиндлера, а С.Л. Франкфурта – товаришем (заступником) голови Правління. Членами Правління стали І.І. Дамберг і В.М. Сазонов, а скарбником – О.І. Душечкіна за секретарства – А.В. Країнського. Уже в перший рік діяльності Товариство провело 14 загальних зборів, на яких виступили провідні спеціалісти, зокрема С.Л. Франкфурт з двома доповідями: 17 лютого 1909 р. – «Про нараду з дослідної справи при Головному Управлінні Землеробства і Землеустрою» та 21 квітня 1909 р. – «Основні питання удобрення на чорноземі». Щодо першої доповіді Загальні збори від 1 березня прийняли постанову «... визнати бажаним, щоб Київське агрономічне товариство у найближче майбутнє приступило до скликання районного з'їзду з дослідної справи...», а 21 травня на черговому засіданні Правління прийняло рішення: «1. Визнати необхідним скликання з'їзду. 2. Уповноважити Правління Товариства підняти клопотання перед урядом про дозвіл скликання з'їзду і 3. Уповноважити Правління клопотати про виділення на витрати зі скликання з'їзду». Трохи згодом 19 листопада 1909 р. збори затвердили оргкомітет з приводу скликання заходу в такому складі: П.О. Широких, С.А. Іванов, І.Ф. Власов, О.К. Філіповський та І.В. Бельговський [45].

Участь С.Л. Франкфурта в засіданнях КАТ була завжди конструктивною, навіть коли розглядалися вузькоспеціалізовані проблеми, але особливо його цікавили питання наукового забезпечення ведення сільського господарства. Як приклад можна навести виступ голови Правління КАТ професора К.Г. Шиндлера 15 березня 1909 р. на тему: «Про організацію досліджень землеробських машин і знарядь». У ньому доповідач спочатку розкрив історію запровадження такого підходу в провідних країнах світу, розпочавши з піонерського починання Англійського сільськогосподарського королівського товариства, підхопленого Німецьким сільськогосподарським товариством, в якому, до речі, зародилася і була втілена ідея про постійну станцію для випробування сільськогосподарських машин (Гогенгейм, Бонн, Поннельсдорф

та Галле), Паризькою станцією під керівництвом професора Рінгельмана (Ringelmann), аналогічними станціями в Італії та Будапешті (Австро-Угорщина) та принципово новими підходами заводських лабораторних випробувань у США. Потім К.Г. Шиндлер наголосив, що у Росії «...питання вивчення землеробських машин і знарядь ускладнено тим, що поряд з машинами власного виробництва потрібно рахуватися із значним ввозом із-за кордону» [49]. Тому в такій ситуації, проблема вибору найкращих знарядь і машин вирішується за допомогою виставок і конкурсів. Перші вітчизняні випробувальні станції в Єлизаветграді та Ростові-на-Дону не могли вирішити всіх проблем галузі, оскільки розглядали тільки технічний бік питання. Тому створена К.Г. Шиндлером Київська випробувальна станція при сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II принципово, а головне, структурно доповнювала наявну систему спеціальною лабораторією і дослідним полем. Тим самим досягалася так звана агрономічна стійкість в оцінці відомих принципів і положень машинобудування. Підбиваючи підсумки дискусії щодо доповіді професора К.Г. Шиндлера, головуєчий на зібранні С.Л. Франкфурт наполягав, щоб при дослідженні сільськогосподарських машин і знарядь: «... більше уваги приділяти обліку кінцевого результату всіх сільськогосподарських операцій у вигляді врожаю культивованих рослин» [49]. Окремо він висловився щодо проведення комплексу різного роду досліджень агрономічного спрямування для отримання об'єктивного та всебічного загального висновку чи пропозиції для втілення у виробництво.

Однак найчастіше С.Л. Франкфурт виступає на засіданнях КАТ як знаний фахівець своєї справи та методист. Яскравим прикладом є засідання 5 березня 1909 р. з розгляду доповіді О.І. Душечкіна: «Склад гною і його вплив на нітрифікацію». Її узагальнюючі результати були основані на аналізі 38 зразків гною, застосованих на чорноземах цукробурякового району Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Середній зразок складався з 75 % води, 0,54 % азоту (в тому числі 0,03 % аміачного азоту), 0,22 %

фосфорної кислоти і 0,6 % калію. Приблизно такий самий склад мали й іноземні аналоги. Виявилося, що оптимальною дозою на одну десятину є 2400 пудів гною. В цьому разі в ґрунт потрапляло 12,9 пудів азоту, 5,35 пудів фосфорної кислоти і 14,4 пудів калію. Це відповідало внесенню 86 пудів селітри, 33 пудів суперфосфату (16 %-го) і 120 пудів каїніту (12 %-го). За результатами досліджень було доведено, що ґрунт, удобрений у такий спосіб гноєм, слабо реагує на азотні і калійні добрива, але потребує фосфорнокислих. При цьому при внесенні гною на супіщаному чорноземі нітрифікація також збільшувалася. Виступаючи в обговоренні доповіді, С.Л. Франкфурт погодився з опонентом доповідача професором С.О. Івановим, що в дослідженнях впливу угноєння ґрунту необхідно використовувати не одні тільки хімічні методи, а й багато інших «... методик сучасної біології». Крім того, він дав загальну оцінку пропозиції О.І. Душечкіна, яка полягала в «... критиці укорінених у сучасній агрономії невірних уявлень, що є суттєвою перепорою для застосування... нових методик» [50]. У цьому його підтримали й інші виступаючі, насамперед А.В. Країнський.

Заслухавши 12 січня 1910 р. доповідь Катеринославського губернського земського агронома В.В. Таланова, Загальні збори КАТ постановили: «1) визнати необхідність самої широкої постановки робіт з селекції і сортівництва на Півдні Росії і, зокрема, для Київської губ., у вигляді окремого відділу обласної станції і необхідної кількості селекційних і сортувальних ділянок, як на районних дослідних полях, так і в умовах практичних господарств, під керівництвом завідувача відділу; 2) звернути особливу увагу на постановку порівняльних випробувань окремих кормових культур і, зокрема, кукурудзи» [45, с. 2]. При КАТ функціонувала також спеціальна бібліотека, яку в сучасному розумінні можна розглядати як першу в Україні спеціальну (наукову) книгозбірню аграрного профілю. Питання про її створення стояло одним із перших на розгляді Правління. З цією метою було поширено 59 «повідомлень» з проханням «...безоплатної пересилки праць..» від «... г.г. членів товариства» та «...різних установ...». Їх повинен був збирати й

належним чином зберігати секретар товариства А.В. Країнський на якого і покладалося завідування бібліотекою. Вже за перший рік було отримано «... 11 назв руських періодичних видань, з яких 170 окремих творів...», що забезпечували роботу його членів, з яких 34 були іногородніми [45, с. 3]. Репертуар видань, безперечно, міг би бути більшим, але позначилася насамперед відсутність достатніх коштів на комплектування. При мізерному загальному бюджеті товариства (208 руб. на 1909 р.), що складався практично з членських внесків, годі було й сподіватися про хоч якісь преференції для бібліотеки. Певні організаційні труднощі виникли і через відсутність окремого спеціального приміщення для бібліотеки в агрохімічній лабораторії Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків, де розміщувався, як сьогодні кажуть, офіс Київського агрономічного товариства.

Однак наступного року після публікації статті члена Державної думи Росії М. Скалозубова у Санкт-Петербурзькому двотижневому журналі «Земська справа» за 20 березня 1910 р. ситуація радикально змінилася. У цій статті законотворець доводить, що «... півстолітня діяльність земств... створила кадри місцевих робітників... на ниві... медицини, народної освіти, агрономії...», або місцеві осередки наукових робітників». Підсумовуючи, він наполягав, що чим «... глухіша провінція, чим віддаленіша від центру, тим гостріше... потреба філій, публічної бібліотеки...», а для розв'язання всіх проблем однієї «...приватної ініціативи у цій великій справі замало. Це питання радо взяти на себе земство, і насамперед все губернське земство...» шляхом «... грошової допомоги і сприяння існуючим бібліотекам учених товариств...» [61]. Правління КАТ, як кажуть, «почуло» М. Скалозубова і створило у своєму складі спеціальний орган, що відповідав за пропаганду новітніх вітчизняних наукових досягнень на ниві сільського господарства та супутніх напрямів природознавства. Так, згідно з рішенням Правління, за доповіддю О.І. Душечкіна «Про організацію Комісії з перегляду сільськогосподарської популярної літератури», Загальні збори товариства затвердили її у складі М.П. Фролова, А.В. Країнського, О.Ф. Нестерова, С.М. Тулайкова,

О.К. Філіповського, В.Б. Скворцова, П.О. Широких, О.І. Душечкіна, О.В. Отриганьєва, М.М. Когана, і О.О. Хохрякова [46, с. 2–3]. Щороку видавалися «Праці і протоколи Загальних зборів Київського агрономічного товариства» та «Праці Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю», не кажучи вже про окремі публікації в таких періодичних виданнях, як щотижневий сільськогосподарський і економічний журнал Південноросійського Товариства заохочення землеробства і сільської промисловості – «Хазяйство». Зазначимо, що від 1906 р. С.Л. Франкфурт був членом його редколегії.

Протягом існування КАТ, Соломон Львович бере активну участь у його діяльності з розгортання сільськогосподарської дослідної справи в регіоні. Його доповіді в межах діяльності КАТ спрямовані, передусім, на подальший розвиток агрохімічної науки. Так, 31 січня 1910 р. на Загальних зборах він доповідає про «Закон мінімуму Лібіха з точки зору теорії і практики» [46, с. 1]. Виклавши закон мінімуму в такому вигляді, як його розумів Лібіх, доповідач навів низку даних, які показували, що основне положення закону мінімуму – за нестачі будь-якої поживної речовини неможливо досягти ефективної дії інших поживних речовин – є справедливим лише у певних межах. Досліди Лібшера і Гельрїгеля, які довели, що потреба рослин у поживних речовинах змінюється залежно від витрат вологи, і насамкінець уже загально відомий тоді факт, що при внесенні будь-якої поживної речовини, яка не перебуває в мінімумі, знижується частка вмісту тієї речовини, що перебуває в мінімумі, повною мірою підтверджували правильність висловленої у доповіді С.Л. Франкфурта тези. Тим самим було доведено, що «... прямим наслідком такого обмеження закону мінімуму є обмеження положення про незамінності факторів, яке справедливе лише у певних межах» [22, с. 244]. Зауважимо, що у вітчизняний галузевий науковий обіг положення про заміщений фактор уперше ввів професор С.М. Богданов.

Відчувши реальну фінансову підтримку з боку Уряду щодо проведення системних колективних дослідів, С.Л. Франкфурт ініціює через Правління КАТ

розгляд спеціальної доповіді «Про організацію колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин». Її було доручено виголосити професору В.В. Колкунову [22, с. 3]. Соломон Львович головує на засіданні КАТ, на якому було заслухано цю доповідь, і в дебатах наполягає, що для координації всіх зазначених робіт необхідно створити Центральну станцію. Разом із В.В. Колкуновим, В.М. Хітрово, О.В. Отриганьєвим і М.І. Васильєвим та О.К. Філіповським С.Л. Франкфурт увійшов до складу Комісії КАТ з організації проведення колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин у Київській губернії.

На Загальних зборах Київського агрономічного товариства 30 січня 1911 р. С.Л. Франкфурта було обрано на новий термін товаришем (заступником) голови Правління. За нього проголосували 15 з 18 тих, хто мав на це право [58]. Інші претенденти на цю посаду П.О. Широких та І.Ф. Власов отримали 4 та 1 голос відповідно. З того самого часу свої засідання і збори Товариство почало проводити у приміщенні Університету святого Володимира.

У березні 1911 р. з політичних міркувань, пов'язаних із протестом проти рішення про відрахування з Київського політехнічного інституту 20 студентів-євреїв, К.Г. Шиндлер разом із 11 провідними професорами вишу (їх також підтримував С.Л. Франкфурт), полишає посаду голови Правління КАТ і виїжджає з Києва [6]. Замість нього головою Правління обирають також професора КПІ В.В. Колкунова. С.Л. Франкфурт залишився його заступником.

12 листопада 1911 р. Соломон Львович виступає з доповіддю «Деякі основні питання організації постійних дослідних закладів у зв'язку з програмою Центральної дослідної станції з культури цукрового буряку». На цьому зібранні було детально розглянуто програму дослідів та їх схеми для новоствореної Центральної дослідної станції Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Члени КАТ зробили фахові зауваження та висловили свої побажання щодо окремих схем, а також вирішили надати станції статус районної для регіону. Особливо було наголошено на необхідності проведення широкої популяризації діяльності станції з впровадження новітніх наукових

розробок дослідних установ Київської губернії. З метою координації цих робіт 16 лютого 1911 р. КАТ створює спеціальну Комісію з розповсюдження сільськогосподарських знань, до якої увійшли: С.Л. Франкфурт, В.В. Колкунов, О.Ф. Нестеров, Ф.В. Скуратов, С.М. Тулайков, О.К. Філіповський, І.Ф. Власов, А.В. Країнський, В.Г. Богданов, В.А. Косинський, О.Г. Гаршин, К.О. Дойч, І.В. Бельговський, С.О. Іванов [31]. С.Л. Франкфурт брав участь в її роботі 26 березня, 12 жовтня та 1 листопада 1911 р.

Головуючи на засіданнях Загальних зборів Київського агрономічного товариства, що відбулися 9 та 16 лютого 1911 р., після доповіді В.В. Колкунова «Про постановку вищої сільськогосподарської освіти в Росії» С.Л. Франкфурт досить критично висловився щодо рівня наукової роботи викладачів вищих навчальних закладів аграрного профілю. Так, він стверджував, що «...в той час, коли всі агрономічні сили відчувають незадоволення, представники вищих навчальних закладів мовчать» і додавав: «вища школа далека від життя; і науково вища школа працює мало» [56, с. 4]. Висловлене відповідало ідейному змісту доповідача, що «...студенти інституту настільки завантажені обов'язковими роботами, що часу для наукової роботи вони не мають...», а потреба у підготовлених наукових робітниках у зв'язку з розвитком дослідної справи: «...є особливо важливою» [56, с. 1]. Для подолання ситуації, що склалася, професор В.В. Колкунов запропонував створення ще одного типу галузевого вишу – Наукової сільськогосподарської академії з суто науковим характером викладання. Зрозуміло, що так званий «ново-олександрійський тип», ґрунтуючись на традиційних принципах, був призначений для підготовки фахівців і сільських господарів, а при новому типі підготовки ставилося за мету готувати кадри для роботи на кафедрах і в дослідних установах. Тим не менш С.Л. Франкфурт висловився проти розділення таких функцій стосовно вищої агрономічної освіти.

Після заслуховування доповіді Е.І. Юровського «До методики обліку врожаю хлібів за середнім зразком» 16 лютого 1911 р. С.Л. Франкфурт зазначив, що представлені результати є частиною розробок Мережі дослідних

полів Всеросійського товариства цукро заводчиків з методики польового досліду і підтримав заяву М.М. Когана «... про необхідність застосування вищої математики при обробці цифрових даних» [57].

На засіданні КАТ 2 березня 1911 р. було проведене розширене урочисте зібрання, присвячене десятиріччю діяльності Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукро заводчиків, яка розпочалася 1 березня 1901 р. [47]. На наступному зібранні члени КАТ з нагоди ювілею прослухали спеціальну наукову доповідь О.К. Філіповського «Спостереження за перебігом росту буряку».

Того ж самого року Комісія з розповсюдження сільськогосподарських знань Товариства було прийняла рішення про проведення лекцій у Києві для агрономів і сільських господарів, а також у містах і містечках Південно-Східного Краю для військових. 16 лютого 1912 р. на підставі доповіді Голови Комісії Ф.В. Скуратова «Про організацію лекцій для агрономів і сільських господарств» Загальні збори затвердили програму курсів. С.Л. Франкфурт прочитав дві лекції у так званому третьому циклі «Техніка землеробства в Південно-Придністровському районі», а саме: «Застосування гнойового і мінерального удобрення в південному Придністровському районі» (2 години) і «Культура цукрового буряку» (4 години). Першу лекцію С.Л. Франкфурт присвятив розгляду чотирьох основних питань: «1) теоретичне уявлення про значення добрив у південному районі до початку минулого століття; 2) значення угноєння в цьому районі; складові частини гною, що підвищують врожай на різних типах ґрунтів; можливість заміни гною мінеральними добривами; специфічні особливості дії гною; 3) дія окремих поживних речовин на різні типи ґрунтів; 4) особливості дії рядових розкиданих і заорюваних мінеральних добрив» [62, с. 13]. Друга лекція була побудована на десяти позиціях: «1) короткий статистичний нарис культури цукрового буряку в Росії, 2) положення у сівозміні, 3) обробіток ґрунту та посів, 4) оранка, весняний передпосівний обробіток, час посіву, щільність посіву, посів клубочками різних розмірів, 4) догляд за буряком, 5) міжрядне рихлення, проривка, час проривки,

б) розміщення рослин, 7) відстань при проривці, ширина міжрядь, 8) удобрення, 9) удобрення по паровому клину під попередник озимину; 10) удобрення безпосередньо під буряк» [62, с. 14]. На курсах навчалось 214 осіб з Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Бессарабської та Катеринославської губерній.

Після повідомлення Київського губернського земського агронома І.Г. Черниша на Загальних зборах КАТ 22 листопада 1911 р. про його участь у Всеросійській нараді з перегляду торгівельного договору з Німеччиною, зібрання ухвалило постанову: «прийняти ініціативу зі створення місцевої організації для перегляду означеного договору» [41]. З цією метою було обрано Комісію КАТ з перегляду торгового договору з Німеччиною, до якої разом із С.Л. Франкфуртом увійшли В.А. Косинський, В.Г. Бажаєв, І.П. Власов, А.Н. Тимченко, А.І. Ярошевич та І.Г. Черниш.

Упродовж 1912 р. С.Л. Франкфурт взяв участь практично в усіх 14 засіданнях Правління КАТ та Комісії з розповсюдження сільськогосподарських знань. На одному з них у відповідь на звернення Комітету південноросійських меліораційних з'їздів Правління КАТ уповноважило С.Л. Франкфурта виступити з вітальним словом від імені Товариства [54].

Станом на 31 грудня 1912 р. список членів Київського агрономічного товариства налічував уже 128 осіб [65]. Чергові вибори Правління товариства відбулися 22 січня 1912 р. Напередодні С.Л. Франкфурту, В.В. Колкунову і О.І. Душечкіну було запропоновано очолити товариство, однак у зв'язку з великим навантаженням на основній роботі, Соломон Львович відмовився балотуватися на цю посаду і погодився лише залишитися заступником голови Правління. При цьому він підтримав кандидатуру В.В. Колкунова на пост очільника. Упродовж 1912 р. Соломон Львович іноді головує на зібраннях, наприклад, 16 лютого.

Ще восени 1910 р. Правління Київського агрономічного товариства створило Комісію з вивчення господарств Південно-Західного краю. Основною її метою стало дослідження сільськогосподарської діяльності районів і

господарств «картопляного напрямку» навколо Києва, а також заводів, що з картопляної продукції виробляли харчовий спирт. Загалом йшлося про 209 заводів, розташованих у Київській (61), Подільській (82) та Волинській (127) губерніях, і 25 тис. десятин промислових насаджень картоплі. До 1917 р. Товариство опублікувало п'ять спеціальних випусків про роботу цієї Комісії, яку спочатку очолював А.І. Ярошевич, а згодом – О.Ф. Нестеров. На спільному засіданні Правління та Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю 14 грудня 1913 р. С.Л. Франкфурт підтримав ідею переходу до чергового завдання в її діяльності, а саме – до обстеження насінневих господарств Південно-Західного краю, починаючи з 1914 р. [55]. Мова йшла передусім про встановлення реальних кількісних і якісних показників виробленого насіння.

На черговому засіданні КАТ 2 лютого 1913 р. С.Л. Франкфурт робить програмну доповідь «Про методику сільськогосподарської дослідної справи». У виступі він знову повертається до положень програми досліджень Центральної дослідної станції Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків з метою її удосконалення в разі покладення на станцію функцій обласного масштабу.

Наступного місяця, а саме – 4 травня 1913 р. відповідно до звернення Південно-Західного відділу Російської експертної палати про «...обрання двох представників від Київського агрономічного товариства для участі в роботі з перегляду торговельного договору з Німеччиною С.Л. Франкфурта разом із І.Г. Чернишем одногосно зборами КАТ обирають на ці вакансії» [42]. Слід сказати, що обрання саме цих представників не було випадковим. С.Л. Франкфурт і І.Г. Черниш входили до числа 140 представників різних установ в особливій комісії, створеній у 1911 р. Російською експертною палатою у Петербурзі.

Метою цієї комісії було «... вивчення російсько-німецького договору з точки зору інтересів російського сільського господарства і скликання обласних з'їздів». Перший з них відбувся у Харкові 20–25 березня 1913 р., і на ньому розглядалося «... вивчення місцевих умов російського товарообміну і

виробництва». Другим став Київський обласний з'їзд з питань експорту, що проходив 17–21 лютого 1914 р. і зібрав відповідно до затвердженого Положення представників семи губерній Південно-Західного краю (Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Бессарабської, Чернігівської і Херсонської). Зібрання відбулося під головуванням члена Державної Ради Росії В.І. Денисова.

Порядок денний був затверджений згідно з § 4 «Положення про обласний з'їзд Південно-Західного краю з питань експорту у зв'язку з переглядом торговельного договору з Німеччиною» і на нього були винесені такі питання:

- 1) сучасний стан експорту предметів місцевого виробництва і торгівлі в різних країнах, зокрема у Німеччині; статистика виробництва і торгівлі;
- 2) обставини, що несприятливо впливають на розвиток експорту:
 - а) що впливають із умов чинного договору з Німеччиною,
 - б) усі інші залежно від місцевих умов;
- 3) бажані заходи у відносинах:
 - а) шляхи сполучення (Дніпровський канал, водне сполучення Херсон – Рига, регуляції рік та ін.,
 - б) залізничні тарифи,
 - в) зерносховища та інші пристосування для зберігання сільськогосподарських продуктів,
 - г) обізнаність про положення на міжнародному ринку,
 - д) кредит під предмети експорту,
 - е) торговельно-промислові і транспортні організації в експортній справі,
 - ж) товариства виробників і кооперативні організації,
- з) закордонні паспорти;
- 4) організація холодильної справи (транспорт і зберігання у Південно-Західному краї);
- 5) торговельно-промислові інтереси на сході (Балканські держави)» [40].

Крім пленарної частини, доповіді заслуховували на десятих окремих секціях. У разі збігу інтересів двох їх або більше секцій проводили спільні

засідання. Усі охочі взяти участь у роботі з'їзду мали сплатити оргвнесок у розмірі 3 руб., для організацій – 10 руб. Від його сплати звільнялися представники урядових чи казенних установ і наукових товариств.

У пленарній частині з'їзду було заслухано низку найбільш важливих і значущих доповідей. По-перше, доповідь професора Л.М. Яснопольського «Позиція Росії щодо нового російсько-німецького торгівельного договору», в якій він доводив не вигідність його підписання не лише для сільського господарства, а й для вітчизняної економіки загалом. По-друге, дві доповіді професора І.М. Гольдштейна «Чи є потреба Росії бути колонією Німеччини» та «Вивідні премії німецьких синдикатів і захват Німеччиною російського ринку», в яких доповідач наполягав на державній потребі у зменшенні вивозу з Німеччини до Росії виробів німецької промисловості. По-третє, доповідь професора К.Г. Воблого «Відхід російських робітників на заробітки до Німеччини», який вважав за необхідне створити відповідні умови, за яких кваліфіковані робітники (а таких налічувалося близько 500 тис. в рік) не їхали працювати на кабальних умовах до Німеччини [20]. Окремо слід сказати про доповідь професора Скобелева «Російське і німецьке народне господарство перед переглядом торгівельного договору». Після її виголошення з'їзд прийняв рішення «...провести всеросійський сільськогосподарський перепис для всебічного встановлення стану сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, а також для більш обґрунтованих висновків при укладенні нових торгівельних договорів» [39]. Пролунали й інші, не менш значущі доповіді з питань хлібного експорту, обмеження експорту російських свиней до Німеччини, кооперації збуту хліба за доповіддю Х.А. Барановського, про припинення з боку Уряду знижень граничної ціни на цукор або її фіксації та багато інших.

Серед рішень з'їзду слід відзначити постанови про зниження мита на бобові рослини у зв'язку з широким введенням до сівозмін культури бобових та про поширення митних ставок на овес до норми 1894 р. для експортерів вівса з Південно-Західного краю. Однак, на думку організаторів зібрання, найбільший

резонанс викликали резолюції, ухвалені за двома доповідями С.Л. Франкфурта «Про привезення добрив» та «Про вивіз бурякового насіння», оскільки вони мали «... величезне значення для сільського господарства...». Заслухавши перший виступ, З'їзд постановив, що: «1) бажано проводити всебічне обстеження покладів російських фосфоритів і особливо фосфоритів подільських; 2) з метою сприяння розвитку суперфосфатної промисловості бажано понизити ввізне мито на свинець і машини, які слугували для оснащення суперфосфатних заводів; 3) необхідно упорядкувати статистику залізничних перевезень штучних добрив». Що стосується другої доповіді, то зібрання, усвідомлюючи, що країна вивозить 40 % світової потреби у насінні цукрового буряку, «...затребувало від Головного управління землеустрою і землеробства надати матеріальну підтримку Центральній дослідній станції Всеросійського товариства цукрозаводчиків в с. Миронівка з вирощування і контролю бурякового насіння» [21]. Виконання всіх прийнятих рішень і висловлених пропозицій зібрання поклало на Російську експертну палату і новостворений Київський обласний комітет. Членами цього Комітету за «квотою» КАТ у травні 1914 р. стали С.Л. Франкфурт з І.Г. Черниш.

Слід зазначити, що резолюції щодо підняття вітчизняної цукрової промисловості, прийняті за доповідями С.Л. Франкфурта, вже на початку 1915 р. почали втілюватися в життя. Так, у лютому 1915 р. Київське губернське земство вирішило скликати у м. Києві нараду з представників земств і великих сільськогосподарських товариств Київської та сусідніх губерній для того, щоб «... розробити питання про організацію у Києві земського товариського суперфосфатного заводу» [28]. Саме зібрання відбулося у травні того ж самого року за участю С.Л. Франкфурта. Серед учасників цієї наради досить широко була представлена галузева наукова еліта, і після всебічного обговорення було визнано «...теоретично можливим із російських фосфоритів отримувати прості і подвійні суперфосфати, а також користуватися російськими залізними колчеданами, особливо уральськими для виробництва сірчаної кислоти, необхідної для виробництва суперфосфатів» [27]. Оскільки суперфосфатний

завод створювався для всього Південно-Західного краю, вирішили у вигляді сировини використовувати чернігівські та подільські фосфорити [70].

Ще більш системними і загальнодержавними стали рішення Уряду Російської імперії стосовно розвитку виробництва бурякового насіння. Уже в січні 1915 р. через офіційний друкований орган «Землеробська газета» Департамент землеробства повідомив, що для остаточного подолання залежності російської цукрової промисловості від німецьких торговців насінням «...на Центральній дослідній станції з культури цукрового буряку у Київській губернії створюється велике селекційне відділення, яке має забезпечити російських виробників насіння цукрового буряку маточним матеріалом» [26]. У жовтні того ж самого року цей часопис повідомляє, що відповідний відділ «... селекції цього коренеплоду з відпуском на такий предмет кредиту в сумі 40 тис. рублів» створено на чолі з С.Л. Франкфуртом [33]. Крім того, в розпорядження цього підрозділу було передано і секвестрований військовою владою завод у Вінниці з метою забезпечення безупинного насіннєвого процесу з виробництва еліти насіння цукрового буряку. Простежувалася впевненість у насінницьких можливостях Миронівської дослідної станції та довіра до її фундатора С.Л. Франкфурта, незважаючи на те, що кількість діючих цукрових заводів з початком воєнних дій зменшилася з 297 до 222, а площа посівів становила 631 980 десятин при очікуваному зборі у 67 885 540 берковців [37]. Така ситуація додавала певного оптимізму, і Міністр фінансів країни дозволив вивіз насіння цукрового буряку за кордон «... без особливого в кожному окремому випадку дозволу» [36]. Однак експорт дозволявся тільки до союзних у війні держав із обов'язковим перевезенням на російських кораблях під союзними прапорами. Так Росія без німецьких посередників почала реалізовувати насіння цукрового буряку, постачаючи його насамперед до Америки. До початку Першої світової війни відправлялося близько 4–6 тис. т насіння через Гамбург. У нових реаліях російський Уряд створив у Сан-Франциско спеціальний синдикат, поклавши на нього завдання відправки насіння через Владивосток. При цьому представники

синдикату враховували, що насіння повинно було потрапити «...до грудня–січня у Каліфорнію і до березня-квітня в Колорадо, Мічиган та інші штати» [25]. Такий розвиток експорту давав змогу, наприклад, у Києві отримувати до 20 руб. за сто кілограмів бурякового насіння, що вважалося надзвичайно рентабельним.

С.Л. Франкфурт, який ще у «петербурзький» період своєї діяльності досить активно працював на ниві бібліографії, насамперед через «Праці Імператорського Вільного економічного товариства» та «Журнал дослідної агрономії», і добре усвідомлював її місце в популяризації новітніх наукових та практичних навиків для подальшого розвитку вітчизняного сільського господарства, змістовно виступив з цього приводу на засіданні Правління КАТ 6 і 27 листопада 1913 р. щодо видання під його егідою бібліографічного журналу «Вісник біжучої популярної с-г літератури», починаючи з нового 1914 р., обсягом 2–3 друковані аркуші двічі на місяць. Ініціаторами такого типу видання були А.В. Країнський і А. Запороженко, який змінив його на посаді секретаря Правління КАТ через хворобу. З появою цього журналу практично розширювалося наповнення іншого видання, що більше відповідало сучасному формату науково-реферативного видання і почало виходити з 1913 р. під егідою Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури КАТ – «Огляд біжучої популярної сільськогосподарської літератури». Уже в перший рік вони стали надзвичайно популярними серед різних прошарків суспільства й особливо у колі фахівців. Не випадково Правління товариства «...у зв'язку не зупиняючих вимог на «Огляди»...» дало згоду на перевидання означених брошур...» [48, с. 9]. З цією метою воно звернулося до Департаменту землеробства з проханням виділити додатково 500 руб., і, врешті-решт, отримало їх.

Отже, обраний КАТ реферативний формат подання матеріалу для свого науково-популярного видання не лише дав змогу одразу здобути авторитет, а й почав приносити реальний фінансовий зиск. Так, у 1913 р. вийшло два випуски «Оглядів». Перший накладом 500, а другий – 600 примірників, в яких було

опубліковано 126 рефератів, або, як тоді казали – рецензій. На прохання земств, редакцій газет і книговидавництв «Огляди» було видано ще й єдиною узагальнюючою книжкою накладом 2 тис. примірників. Крім того, наукові реферати членів КАТ окремою рубрикою почав друкувати і щотижневик «Хуторянин».

Активна видавнича діяльність не залишилася поза увагою в країні. Не випадково, секретарю Комісії з перегляду популярної літератури КАТ І.А. Прілежаєву було надано честь 7 вересня 1913 р. виступити з доповіддю: «Завдання бібліографії популярної сільськогосподарської літератури у зв'язку з тенденціями розвитку суспільної агрономії» на Всеросійському сільськогосподарському з'їзді у Києві, що пройшов 1–10 вересня 1913 р. Її сприйняли «...позитивно і її тези взагалі були прийняті» [48, с. 11]. Окремі зауваження були висловлені П.І. Гавсевичем та А.Г. Терниченком щодо відсутності рецензій «про українські видання» та замовчування наявності «української преси», яка через книговидавництво «Український агроном» та «Хлібороб» вже три роки досить успішно мало своїх читачів. На це доповідач зазначив, що такі упущення є злим умислом, оскільки у КАТ «... русофікаторської тенденції немає...» [66, с. 117]. Головним був висновок, що «... руське сільське господарство за останні роки зробило крок далеко вперед, – вийшовши на широкий шлях капіталістичного виробництва, утилізуючи для цілей власного розвитку дані науки і досліду...» та широко використовуючи для цього можливості бібліографії з метою «...інструктування виробника, з одного боку, і розвиток самостійного агрономічного мислення у масі з іншого» [38]. Така активна видавнича і просвітницька діяльність КАТ за участі С.Л. Франкфурта принесла свої плоди. Не випадково фактично запроваджений у 1913 р. «Огляд біжучої популярної сільськогосподарської літератури» дав відлік українському сільськогосподарському реферуванню, що сьогодні продовжує Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН через єдиний в Україні реферативний журнал «АПК України» та його проблемні спецвипуски [9, с. 95]. Наша установа також через книжкові фонди,

що у листопаді 1927 р. надійшли до книгозбірні Наркомзему УСРР від Сільськогосподарського наукового комітету України, який 1 грудня 1918 р. прийняв їх від КАТ, є правонаступницею бібліотеки КАТ. Свого часу в 1909 р. вона започаткувала новий тип бібліотечних установ – наукових сільськогосподарських бібліотек у сучасному розумінні.

Виступи С.Л. Франкфурта на спільних засіданнях Правління та Комісії з розповсюдження сільськогосподарських знань КАТ 23 березня і 20 листопада 1913 р. були сповнені конструктивізму і віри в реальні конкретні дії заради майбутнього. Ці засідання були присвячені подальшому функціонуванню короткочасних курсів для агрономів і сільських господарів, розпочатих ще у 1912 р. При цьому С.Л. Франкфурт висловився за порайонне висвітлення дисциплін, що викладалися [63].

У 1914 р. з початком Першої світової війни реалії воєнного часу не могли не позначитися на діяльності КАТ. Формально з дев'яти його комісій, а саме: 1) з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) з організації колективних дослідів з сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 3) з тваринництва (з 1913 р.); 4) з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.); 5) із вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 6) з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 7) з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.); 8) із поширення сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 9) із перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.), працювало лише три останні. Першій з них протягом року вдалося обстежити десять насінневих господарств краю. Найефективніше працювала друга комісія, прорецензувавши 224 брошури і помістивши на них 37 рецензії переважно в журналах «Хазяйство» та «Хуторянин». Крім того, було видано три збірки «Оглядів біжучої сільськогосподарської літератури» накладом по 500 примірників, а також розпочато видання від імені КАТ ще й двомісячного журналу «Вісник популярної сільськогосподарської літератури». Його відповідальним редактором став голова КАТ професор В.В. Колкунов. В інформації,

надрукованій у № 27 «Землеробській газеті» за 1914 р. у розділі «Об'яви», вказувалося на вирішення головного завдання щодо «... позашкільного розповсюдження сільськогосподарських знань, популярної сільськогосподарської літератури і бібліографії» [43]. Що стосується діяльності Комісії з розповсюдження с.-г. знань, членом якої був С.Л. Франкфурт, то через те, що Департамент землеробства так і не виділив 1500 руб., короточасні курси для агрономів і сільських господарів – головний предмет впливу комісії, були закриті. Станом на 1 січня 1915 р. до складу КАТ входило 156 дійсних членів [14], з них 76 були іногородніми.

Мабуть, останньою значною подією в діяльності Київського агрономічного товариства стало проведення 18 листопада 1917 р. в лекційному залі Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості наради з питань експорту насіння цукрового буряку. В її роботі взяли участь представники Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Всеросійського союзу торговців і виробників селекційного насіння цукрового буряку, Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, Центрального Бюро з об'єднання закупівлі цукру, Товариства Західних Земств, а також окремі зацікавлені особи, зокрема голова товариства «Меридіан» І.Н. Шуман, представник насінницького господарства барона А.А. Мааса – Л.С. Кнох, завідувач редакції журналу «Хазяйство» Л.Є. Грюнвальд та ін. Головував на зібранні С.Л. Франкфурт. Основними рішеннями наради були: 1) встановлення квоти на вивіз насіння цукрового буряку за кордон у кількості 500 тис. пудів; 2) перенесення видання ліцензій на експорт насіння з Петрограда до Києва. Обидві пропозиції були внесені Соломоном Львовичем і одноголосно схвалені [64].

Діяльність Київського агрономічного товариства у період після 1918 і до осені 1920 р. була вже менш державотворчою і, скоріше, нагадувала «клуб» за фаховими інтересами. Деякою мірою разом із Харківським та Київським товариствами сільського господарства та сільськогосподарської промисловості їх правонаступником стало Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ), за

одними даними, створене восени 1920 р. [11], а за іншими, – 23 листопада 1921 р. [32], після Першого Всеукраїнського агрономічного з'їзду 13–22 листопада 1921 р. у Харкові. Головою його правління обрали М. Резнікова, а членами – М. Вольфа, А. Головка, М. Кулішова та М. Ємалакі. На початковому етапі функціонувала Тимчасова рада на чолі з К. Маньковським. Як свідчить офіційний друкований орган інформаційного бюро секретаріату Сільськогосподарського наукового комітету України при Наркомземі УСРР «Бюлетень Сільськогосподарського наукового комітету України», до неї входили також В. Коваль, О. Яната, А. Терниченко, І. Прилежаєв та Г. Шумило. На початковому етапі ВАТ збиралося щомісяця у Києві та Харкові для заслуховування наукових доповідей. Крім того, згодом свою діяльність розпочали дозволені його статутом філії у розрізі діючих на той час територіальних одиниць, коли відповідно до § 41 збиралося не менше 20 членів товариства. Вже у 1924 р. їх кількість становила 34 [13]. З березня 1922 р. ВАТ почало видавати власний офіційний друкований орган – «Українську сільськогосподарську газету» (гол. редактор – К.Г. Маньковський). Свою діяльність ВАТ остаточно припинило, як і більшість подібних асоціацій в УСРР, у 1929 р. Хоча, за дослідженнями В.Г. Шарпатога, про ВАТ в УСРР «забули» після реорганізації у 1926 р., оскільки розгортаюча колективізація базувалася не на принципах «... засновників ВАТ, орієнтованих на зміцнення матеріально-технічної бази селянських господарств...» [72]. Тому не випадково згодом його члени стали учасниками гучних політичних процесів. Першим з них стала справа так званої «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві», коли у січні–лютому 1930 р. заарештували 46 осіб.

Безперечно, обидва товариства заслуговують на проведення спеціального історичного дослідження, оскільки сьогодні є всі підстави розглядати їх як предтечі сучасної Національної академії аграрних наук України за організаційною побудовою [2]. Такий підхід немов би ще раз підтверджує правомірність закону збереження речовини – ніщо не виникає з нічого і нікуди безслідно не зникає. Протягом усього періоду свого існування (1909–1918) КАТ

фактично координував дослідницьку діяльність у сільському господарстві, розвиваючи її як окрему галузь знань, а організовані на Наддніпрянщині щомісячні зібрання для обговорення доповідей з найактуальніших галузевих питань за своїм форматом були запозичені у славетної Академії сільськогосподарських наук Франції. Французька академія була створена ще в 1761 р. за указом короля Людовика XV як Королівське сільськогосподарське товариство провінції Париж. До речі, як і сьогодні, відмінність між добровільними об'єднаннями вчених у вигляді товариств або академій залишається розмитою, а на початковому етапі вона була «... ще менш визначеною» [24]. Підтверджує це й найвідоміше вітчизняне енциклопедичне видання Словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона: «Академії, в зазначенні наукового товариства, бувають або приватні, тобто вільні академії, або засновані й утримувані за рахунок держави публічні інститути. Ті й інші подібні в тому, що займаються наукою не для практичних цілей, а задля неї самої» [1].

Тим самим, завдяки вдало підібраному особовому складу КАТ (станом на 1912 р. із 12 магістрів агрономії на всю державу 8 були членами Товариства) вдалося успішно вирішувати найактуальніші завдання наукового забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства, насамперед через роботу проблемних комісій. З повним правом їх можна порівнювати з відділеннями сучасної НААН.

Окремо слід відзначити вдалу системну репрезентацію найкращих здобутків КАТ через його численні офіційні друковані органи. Тому не випадково спільними і скоординованими зусиллями небайдужих фахівців царська Росія до 1914 р. (85 % сучасних українських земель були у її складі) входила до першої п'ятірки світових експортерів не лише зерна, а й інших видів сільськогосподарської продукції.

Список використаних джерел:

1. *Академия* // Энциклопедичный словарь/ Ф. А.Брокгауз, И. А. Ефрон; под. ред. И. Е. Медреевского. – СПб: Семеновская типо-литограф. И. А. Ефрона, 1890. – С. 250.

2. *Вергунов В. А.* Національній академії аграрних наук України – 85: історія та перспективи / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграрної науки, освіти та техніки. – К., 2016. – 48 с.
3. *Вергунов В. А.* Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. – 28 с.
4. *Вергунов В. А.* Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2009. – 220 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 28).
5. *Вергунов В. А.* Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 96 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 84).
6. *Вергунов В. А.* Почему мы забыли Шиндлера? / В. А. Вергунов, А. С. Мудрук // Зеркало недели. – 2001. – № 41 (20–26 окт.). – С. 21.
7. *Вергунов В. А.* Професор ЄНКЕН Борис Карлович (1873–1943) : нарис життя та творчої діяльності / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 432 с. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», Кн. 74).
8. *Вергунов В. А.* С.Л. Франкфурт та Україна (до 150-річчя від дня народження) / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К., 2016. – 260 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 95).
9. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : Аграр. наука, 2012. – С. 95. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 68).
10. *Винер В. В.* Сельскохозяйственное опытное дело (краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840–1910 гг.) / В. В. Винер. – М. : Новая деревня, 1922. – С. 16.
11. *Всеукраїнське Агрономічне Товариство* // Бюлетень Сільськогосподарського наукового комітету України ; УСРР, НКЗС, СГНКУ, інформаційне бюро секретаріату. – К., 1921. – Ч. 1–3 (липень – вересень). – С. 32.
12. *Гончаров Н. П.* Методические основы селекции растений / Н. П. Гончаров, П. Л. Гончаров ; отв. ред. В. К. Шумный ; Рос. акад. Наук, Сиб. отд-ние, Ин-т цитологии и генетики, Рос. акад. с.-х. наук, Сиб. отд-ние, Сиб. НИИ растен. и селекции ; Томск. гос. ун-т, Биол. ин-т. – Изд. 2-е перераб. и доп. – Новосибирск : Гео, 2009. – С. 45.
13. *Дармороз Т. А.* Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства

УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. / Т. А. Дармороз // Вісник аграрної історії. – 2015. – № 11–12. – С. 270.

14. *Деятельность* Киевского агрономического общества // Земледельческая газета. – 1914. – № 17(81), 25 апреля. – С. 492.

15. *Доклады* и протоколы общих собраний Киевского Агрономического Общества за 1910 г. – К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1911.

16. *Доклады* и протоколы общих собраний Киевского Агрономического Общества за 1911 г. – К.: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912.

17. *Доклады* и протоколы общих собраний Киевского Агрономического Общества за 1912 г. – К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – 31 с.

18. *Елина О. Ю.* От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы ХХ в.: в 2 т. / О. Ю. Елина. – М., 2008. – Т. 1. – С. 254–255.

19. *Енкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение: докл. помощ. Директора Харьковской областной с.-х. селекционной станции / Б. К. Енкен ; Полтавское об-во сел. хоз-ва. – Полтава, 1912. – 52 с.

20. *И. Л.* Областной съезд по вопросам экспорта в г. Киеве / И. Л. // Земледельческая газета. – 1914. – № 10 (22), 8 марта. – С. 327–328.

21. *И. Л.* Областной съезд по вопросам экспорта в г. Киеве [окончание] / И. Л. // Земледельческая газета. – 1914. – № 11 (23), 15 марта. – С. 360.

22. *Из деятельности* Киевского Агрономического общества (Доклад С. Л. Франкфурта: «Закон минимума Либиха с точки зрения теории и практики»). Годичный отчет Правления общества. Отчёт Ревизионной комиссии / П. Д. // Хозяйство. – 1910. – № 6 (11 февраля). – С. 3, 244.

23. *Иофинов С. А.* Становление агроинженерной науки и образования в России (XIX–XX вв.) / С. А. Иофинов, В. Г. Еникеев, В. Ф. Скробач, В. С. Шкрабак. – СПб. : СПГАУ, Химиздат, 1999. – С. 19.

24. *Історія* Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 2000 – С. 7.

25. *К вывозу* свекловичных семян из России // Земледельческая газета. – 1915. – № 40 (104), 3 окт. – С. 1089.

26. *К развитию* производства свекловичных семян в России // Земледельческая газета. – 1915. – № 1 (65), 3 янв. – С. 32.

27. *К устройству* земского суперфосфатного завода // Земледельческая газета. – 1915. – № 21 (85), 23 мая. – С. 603.

28. *К устройству* нового земского суперфосфатного завода // Земледельческая газета. – 1915. – № 6 (70), 7 февр. – С. 170.

29. *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільської промисловості (1896–1918) : історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 160 с.

30. *Корзун О. В.* Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук, спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / О. В. Корзун ; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2010. – 21 с.

31. Краинский А. Комиссия по распространению сельскохозяйственных знаний / А. Краинский // Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1911 г. – К., 1912. – С. 6.
32. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В. Марочко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (617). – С. 97.
33. Мероприятия для развития отечественной селекции сахарной свекловицы // Земледельческая газета. – 1915. – № 39 (103), 26 сент. – С. 1089.
34. Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – С. 13.
35. Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М. : Госиздат, 1929. – С. 17–18.
36. О разрешении вывоза за границу свекловичных семян // Земледельческая газета. – 1915. – № 39 (103), 26 сент. – С. 1090.
37. О сахарном производстве // Земледельческая газета. – 1915. – № 39 (103), 26 сент. – С. 1090.
38. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. – К.: Тип.-литограф. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – Вып. 2. – С. 7.
39. Областной съезд по вопросам экспорта // Хуторянин. – 1914. – № 10 (6 марта). – С. 310.
40. Областной съезд по пересмотру торгового договора // Хуторянин. – 1914. – № 7 (13 февр.). – С. 216–217.
41. Общие собрания общества // Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1911 г. – К., 1912. – С. 3.
42. Общие собрания общества // Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1913 год. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – С. 6.
43. Объявление. «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы» // Земледельческая газета. – 1914. – № 27.
44. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань. – К., 1998. – С. 9.
45. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1909 г. – С. 1–3. – (Оттиск из журн. «Хозяйство», № 6 за 1910 год).
46. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1910 г. – К., 1911. – С. 1–3.
47. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1911 г. – К., 1912. – С. 2.
48. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1913 г. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – Вып. 1. – С. 9, 11.
49. П. Д. Из деятельности Киевского агрономического общества (доклад проф. К. Г. Шиндлера: «Об организации исследования земледельческих машин и орудий») / П. Д. // Хозяйство. – 1909. – № 18 (14 мая). – С. 797–799.

50. *П. Д.* Из деятельности Киевского Агрономического общества (Доклад А. И. Душечкина: «Состав навоза и его влияние на нитрификацию») / *П. Д.* // Хозяйство. – 1909. – № 12 (26 марта). – С. 517.

51. *Пилипчук О. О.* Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.07 – історія науки і техніки / *О. О. Пилипчук* ; НАНУ, Центр дослідж. наук.-тех. потенц. та історії науки ім. Г. М. Діброви. – К., 2006. – 20 с.

52. *Пилипчук О. Я.* Киевское общество естественных испытателей: 1869–1929 : автореф. дис. на соиск. уч. степ. доктора биолог. наук, спец. 07.00.10 – история науки и техники ; АН России, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М., 1992. – С. 1.

53. *Постанова* Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році» № 971-VIII від 2 лютого 2016 року // Голос України. – 2016. – № 26 (6280), 12 лютого. – С. 3.

54. *Правление* общества // Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1912 год. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – С. 6–7.

55. *Правление* общества // Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1913 год. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – С. 10.

56. *Протокол* 2-го общего собрания Киевского агрономического общества, состоявшегося 9 февраля 1911 г. // Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества. – К.: Типограф. Т. Г. Мейнандера, 1912. – С. 1–4.

57. *Протокол* 3-го общего собрания Киевского агрономического общества, состоявшегося 16 февраля 1911 г. // Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества. – К.: Типограф. Т. Г. Мейнандера, 1912. – С. 2.

58. *Протокол* годовичного собрания Киевского Агрономического общества, состоявшегося 30-го января // Доклады и протоколы общих собраний Киевского Агрономического общества. – К.: типограф. Т. Г. Мейнандера, 1912. – С. 2.

59. *Професор* Франкфурт Соломон Львович (1866–1954) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1891–1945 рр. / НААН, ННСГБ ; уклад. і наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ТОВ «Наш формат» 2016. – 222 с. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 65).

60. *Савчук В. С.* Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. / *В. С. Савчук*. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. – С. 3.

61. *Скалозубов Н.* Научные библиотеки в провинции / *Н. Скалозубов* // Земское дело. – 1910. – № 6 (20 марта). – С. 487.

62. *Скуратов Ф. В.* Отчёт Комиссии по распространению сельскохозяйственных знаний / *Ф. В. Скуратов* // Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1912 год. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – С. 13–14.

63. Скуратов Ф. Отчёт Комиссии по распространению сельскохозяйственных знаний в 1913 году / Ф. Скуратов // Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1913 год. – К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – С. 17–18.

64. *Совещание* по вопросу об экспорте свекловичных семян // Хозяйство: Еженедельный сельскохозяйственный и экономический журнал. – Изд. Южно-Русского О-ва Поощр. Землед. и С.-х. Пром-ти. – 1917. – № 43; 44; 45; 46, 24 нояб. (XII-й год изд.). – С. 420–424.

65. *Список* членов Киевского Агрономического общества на 1-ое января 1913 г. // Отчет о деятельности Киевского агрономического общества за 1912 год. – К.: То-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – С. 23–26.

66. *Третье* заседание подсекции сельскохозяйственной прессы и литературы. 7 сентября под председательством К. Г. Маньковского // Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 г. ; Киевское об-во сел. хоз-ва и сел.-хоз. промышленности. – К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1914. – Вып. II : Журналы общ. собраний съезда, заседаний секций общественной агрономии и доклады секций. – С. 112–117.

67. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края. – Изд. Киевское Агрономическое Общество. – К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – Вып. II. – 114 с.

68. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края. – Изд. Киевское Агрономическое Общество. – К. : Типо-литогр. «Печатня С.П. Яковлева», 1915. – Вып. IV – 118 с.

69. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края. – Изд. Киевское Агрономическое Общество. – К.: Типо-литогр. «Печатня С. П. Яковлева», 1917. – Вып. V. – 92 с.

70. *Устройство* земского суперфосфоритного завода // Хуторянин. – 1915. – № 28 – 29 (19 июля). – С. 650.

71. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук за спец. 07.00.07 – історія науки і техніки / Н. Г. Чайка ; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2005. – 22 с.

72. Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії / В. Г. Шарпаций // Гілея. – 2011. – Вип. 50. – С. 140.

References

1. Brokgauz, F. A., Efron I. A. (1890). *Akademija* [Academy]. *Jenciklopedichnyj slovar'* [Encyclopedic Dictionary]. St. Petersburg. 250. [in Russian]

2. Verhunov, V. A. (2014). *Orhanizatsiynyy postup sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukrayini (do 130-richchya stvorennya Poltavs'koho doslidnoho polya)* [Organizational advancement of agricultural research deed in Ukraine (to the 130th anniversary of the Poltava experimental field)]. Kyiv. 28. [in Ukrainian]

3. Verhunov, V. A. (2009). *Poltavs'ke doslidne pole : stanovlennya i rozvytok sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukrayini (do 125-richchya derzhavnoho doslidnytstva v ahronomiyi ta tvarynnytstvi)* [Poltava experimental field: the formation and development of agricultural research case in Ukraine (to the 125th anniversary of the state experimental deed in agronomy and animal husbandry)]. Kyiv. 220. [in Ukrainian]
4. Verhunov, V. A. (2015). *Poltavs'komu tovarystvu sil's'koho hospodarstva – 150 rokiv : vikhy vydatnykh diyan' na blaho Ukrayiny* [Poltava society of agriculture – 150 years: Milestones of outstanding deeds for the benefit of Ukraine]. Vinnytsya. 96. [in Ukrainian]
5. Vergunov, V. A., Mudruk, A. S. (2001). *Pochemu my zabyli Shindlera?* [Why do we forget of Schindler?] *Zerkalo nedeli [Mirror of the Week]*. Kyiv. 41, 21. [in Russian]
6. Verhunov, V. A. (2014). *Profesor YeNKEN Borys Karlovych (1873–1943) : narys zhyttya ta tvorchoyi diyal'nosti* [Professor YENKEN Boris Karlovich (1873–1943): sketch of the life and creative activity]. Kyiv. 432. [in Ukrainian]
7. Verhunov, V. A. (2016). *S.L. Frankfurt ta Ukrayina (do 150-richchya vid dnya narodzhennya)* [S.L. Frankfurt and Ukraine (to the 150th anniversary of his birth)]. Kyiv. 260. [in Ukrainian]
8. Verhunov, V. A. (2016). *Natsional'niy akademiyyi ahrarnykh nauk Ukrayiny – 85: istoriya ta perspektyvy* [National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine – 85: History and Prospects]. Kyiv. 48. [in Ukrainian]
9. Verhunov, V. A. (2012). *Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava v Ukrayini vid zarodzhennya do akademichnoho isnuvannya : orhanizatsiynny aspekt* [Agricultural research case in Ukraine from the origin to the academic existence: the organizational aspect]. Kyiv : Ahrarna nauka, 95. [in Ukrainian]
10. Viner, V. V. (1922). *Sel'skoho zrajstvennoe opytne delo (kratkij istoricheskij ocherk i obzor programm russkih s.-h. opytnyh uchrezhdenij 1840–1910 gg.)* [Agricultural research case (brief historical sketch and overview of Russian agricultural experimental institutions' programs in 1840–1910)]. Moscow : Novaja derevnja, 16. [in Russian]
11. *Vseukrayins'ke Ahronomichne Tovyarystvo* (1921) [All-Ukrainian agronomic association]. *Byuleten' Sil's'kohospodars'koho naukovoho komitetu Ukrayiny* [Bulletin of Agricultural Scientific Committee of Ukraine]. Kyiv, 1–3, 32. [in Russian]
12. Goncharov, N. P., Goncharov, P. L., Shumnyj, V. K. ed. (2009). *Metodicheskie osnovy selekcii rastenij* [Methodical bases of plant breeding]. Novosibirsk : Geo, 45. [in Russian]
13. Darmoroz, T. A. (2015). *Vseukrayins'ke ahronomichne tovarystvo yak naukovo-orhanizatsiynne ta prosvitnyts'ke ob'yednannya v haluzi sil's'koho hospodarstva USRR na pochatku 20-kh rr. XX st.* [All-Ukrainian Agronomic Association as scientific and organizational and educational association in agriculture the USSR in the early 20's. XX century]. *Visnyk ahrarnoyi istoriyi* [Journal of Agricultural History]. 11–12, 270. [in Ukrainian]

14. *Dejatel'nost' Kievskogo agronomicheskogo obshhestva. (1914).* [The activities of the Kiev Society of Agronomy]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 17(81), 492. [in Russian]

15. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo Agronomicheskogo Obshhestva za 1910 g. (1911).* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy for 1910]. Kyiv. [in Russian]

16. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo Agronomicheskogo Obshhestva za 1911 g. (1912).* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. [in Russian]

17. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo Agronomicheskogo Obshhestva za 1912 g. (1913).* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy for 1912]. Kyiv, 31. [in Russian]

18. Elina, O. Ju. (2008). *Ot carskih sadov do sovetskih polej: istorija sel'skhozjajstvennyh opytnyh uchrezhdenij XVIII – 20-e gody XX v.* [From the royal gardens to the Soviet fields: history of agricultural experimental institutions XVIII–20th years of the twentieth century]. Moscow. 1, 254–255. [in Russian]

19. Enken, B. K. (1912). *Razvitie opytnogo dela v Rossii i ego sovremennoe polozhenie: dokl. pomoshh. Direktora Har'kovskoj oblastnoj s.-h. selekcionnoj stancii* [The development of experimental work in Russia, and its current status: rep. assistant of the Director of the Kharkiv regional agricultural breeding station]. Poltava, 52. [in Russian]

20. I. L. (1914). *Oblastnoj s'ezd po voprosam jeksporta v g. Kieve* [Regional congress on exports in Kiev]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 10 (22), 327–328. [in Russian]

21. I. L. (1914). *Oblastnoj s'ezd po voprosam jeksporta v g. Kieve [okonchanie]* [Regional congress on exports in Kiev [the end]]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 11 (23), 360. [in Russian]

22. *Iz dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva (Doklad S. L. Frankfurta: «Zakon minimuma Libiha s tochki zrenija teorii i praktiki»).* *Godichnyj otchet Pravlenija obshhestva. Otchjot Revizionnoj komissii.* (1910) [From the activities of the Kiev Society of Agronomy (Report SL Frankfurt: «Liebig minimum law from the point of view of the theory and practice»). The annual report of the Board of the society. Report of the Audit Commission]. *Hozjajstvo* [Farm]. 6, 3–244. [in Russian]

23. Iofinov, S. A., Enikeev, V. G., Skrobach, V. F., Shkrabak, V. S. (1999). *Stanovlenie agroinzhenernoj nauki i obrazovanija v Rossii (XIX–XX vv.)* [Becoming agroengineering science and education in Russia (XIX-XX centuries.)]. St. Petersburg. 19. [in Russian]

24. Kul'tschyts'kyy, S., Pavlenko, Yu., Ruda, S., Khramov, Yu. (2000). *Istoriya Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny v suspil'no-politychnomu konteksti 1918–1998* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine in the socio-political context in 1918–1998]. Kyiv : Feniks, 7. [in Ukrainian]

25. *K vyvozu sveklovichnyh semjan iz Rossii.* (1915). [For Export beet seeds from Russia]. *Zemledel'cheskaja gazeta. gazeta* [Agricultural Newspaper]. 40 (104), 1089. [in Russian]

26. *K razvitiju proizvodstva sveklovichnyh semjan v Rossii.* (1915). [For the development of the production of sugar beet seeds in Russia]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 1 (65), 32. [in Russian]
27. *K ustrojstvu zemskogo superfosfatnogo zavoda.* (1915) [For device the Zemsky Superphosphate Factory]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 21 (85), 603. [in Russian]
28. *K ustrojstvu novogo zemskogo superfosfatnogo zavoda.* (1915). [For device the Zemsky Superphosphate Factory]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 6 (70), 170. [in Russian]
29. Kolesnyk, V. (2007). *Podil's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva i sil's'koyi promyslovosti (1896–1918) : istorychnyy narys* [Podillya society of agriculture and rural industry (1896–1918): historical review]. Vinnytsya. 160. [in Ukrainian]
30. Korzun, O. V. (2010). *Stanovlennya ta rozvytok sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy na Podilli (kinets' XIX – pochatok XX st.).* [The formation and development of agricultural research case in the Podillia (end of XIX–XX centuries)]. Kyiv. 21. [in Ukrainian]
31. Krainskij, A. (1912). *Komissija po rasprostraneniju sel'skohozhajstvennyh znaniy* [Agricultural Extension Commission]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1911 g.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. 6. [in Russian]
32. Marochko, V. (1998). *Sprava «Kontrrevolyutsiynoyi shkidnyts'koyi orhanizatsiyi v sil's'komu hospodarstvi USRR»: mekhanizm i naslidky teroru* [The case «Counterrevolutionary malicious organization in agriculture of the Ukrainian SSR»: the mechanism and consequences of terrorism]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* [From the archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB]. 1/2 (617), 97. [in Ukrainian]
33. *Meroprijatija dlja razvitija otechestvennoj selekcii saharnoj sveklovicy* (1915) [Activities for the development of domestic breeding of sugar beet]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 39 (103), 1089. [in Russian]
34. Paton, B. Ye. ed. (2008). *Natsional'na akademiya nauk Ukrayiny. 1918–2008: do 90-richchya vid dnya zasnuvannya* [The National Academy of Sciences of Ukraine. 1918-2008: the 90th anniversary of the founding]. Kyiv. 13. [in Ukrainian]
35. Nedokuchaev, N. K. (1929). *Opytnoe delo v polevodstve. Teorija i praktika* [Experimental case in field. Theory and practice]. Moscow : Gosizdat, 17–18. [in Russian]
36. *O razreshenii vyvoza za granicu sveklovichnyh semjan.* (1915). [About the permission for export abroad beet seeds]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 39 (103), 1090. [in Russian]
37. *O saharnom proizvodstve.* (1915). [The sugar industry]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 39 (103), 1090. [in Russian]
38. *Obzor tekushhej populjarnoj sel'skohozhajstvennoj literatury.* (1913). [Review of the current popular agricultural literature]. Kyiv. 2, 7. [in Russian]
39. *Oblastnoj sezd po voprosam jeksporta.* (1914). [Regional Congress on export issues]. // *Hutorjanin* [Hutoryanyn]. 10, 310. [in Russian]

40. *Oblastnoj sezđ po peresmotru torgovogo dogovora*. (1914). [Regional Congress on the revision of the trade agreement]. *Hutorjanin* [Hutoryanyn]. 7, 216–217. [in Russian]

41. *Obshhie sobranija obshhestva*. (1912). [General meeting of the society]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1911 g.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. 3. [in Russian]

42. *Obshhie sobranija obshhestva*. (1914) [General meeting of the society]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1913 god* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1913]. Kyiv. 6. [in Russian]

43. *Objavlenie. «Vestnik populjarnoj sel'skohozjajstvennoj literatury»*. (1914). [Announcement. «Bulletin of the popular agricultural literature»]. *Zemledel'cheskaja gazeta* [Agricultural Newspaper]. 27. [in Russian]

44. Onopriyenko, V., Reyent, O., Shcherban', T. (1998). *Ukrayins'ke naukove tovarystvo: 1907–1921 roky*. [Ukrainian Scientific Society: 1907-1921 years]. Kyiv. 9. [in Ukrainian]

45. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1909 g.* (1910). [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1909]. 1–3. [in Russian]

46. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1910 g.* (1911). [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1910]. Kyiv. 1–3. [in Russian]

47. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1911 g.* (1912). [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. 2. [in Russian]

48. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1913 g.* (1913). [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1913]. Kyiv. 1, 9–11. [in Russian]

49. P. D. (1909). *Iz dejatel'nosti Kievskogo agronomicheskogo obshhestva (doklad prof. K. G. Shindlera: «Ob organizacii issledovanija zemledel'cheskikh mashin i orudij»)*. [From the activities of the Kiev Society of Agronomy (the report by Prof. G. K. Schindler «On the organization of the study of agricultural machines and implements»)]. *Hozjajstvo* [Farm]. 18, 797–799. [in Russian]

50. P. D. (1909). *Iz dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva (Doklad A. I. Dushechkina: «Sostav navoza i ego vlijanie na nitrifikaciju»)*. [From the activities of the Kiev Society of Agronomy (The report A.I. Dushechkin: «The composition of manure and its influence on the nitrification»)]. *Hozjajstvo* [Farm]. 12, 517. [in Russian]

51. Pylypchuk, O. O. (2006). *Istoriya Kyyivs'koho viddilennya Rosiys'koho tekhnichnoho tovarystva (1871–1919)* [The history of the Kiev branch of the Russian Technical Society (1871–1919)]. Kyiv. 20. [in Ukrainian]

52. Pilipchuk, O. Ja. (1992). *Kievskoe obshhestvo estestvennoispytatelej: 1869–1929*. [Kiev Society of Naturalists: 1869–1929]. Moscow. 1. [in Russian]

53. *Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny «Pro vidznachennya pam'yatnykh dat i yuvileyiv u 2016 rotsi» # 971-VIII vid 2 lyutoho 2016 roku.* (2016). [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the celebration of memorable dates and anniversaries in 2016» № 971-VIII on February 2, 2016]. *Holos Ukrayiny* [The voice of Ukraine]. 26 (6280), 3. [in Ukrainian]

54. *Pravlenie obshhestva.* (1913). [The Board of Society]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1912 god.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. 6–7. [in Russian]

55. *Pravlenie obshhestva.* (1914). [The Board of Society]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1913 god* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1911]. Kyiv. 10. [in Russian]

56. *Protokol 2-go obshhego sobranija Kievskogo agronomicheskogo obshhestva, sostojavshegosja 9 fevralja 1911 g.* (1912). [Minutes of the 2nd general meeting of the Kiev Society of Agronomy, held on February 9, 1911]. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo agronomicheskogo obshhestva* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy]. Kyiv. 1–4. [in Russian]

57. *Protokol 3-go obshhego sobranija Kievskogo agronomicheskogo obshhestva, sostojavshegosja 16 fevralja 1911 g.* (1912). [Minutes of the 3rd general meeting of the Kiev Society of Agronomy, held on February 16, 1911]. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo agronomicheskogo obshhestva* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy]. Kyiv. 2. [in Russian]

58. *Protokol godichnogo sobranija Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva, sostojavshegosja 30-go janvarja.* (1912). [Minutes of the annual meeting of the Kiev Society of Agronomy, held on January 30]. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy]. Kyiv. 2. [in Russian]

59. Verhunov, V. A. ed. (2016). *Profesor Frankfurt Solomon L'vovych (1866–1954) : biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1891–1945 rr.* [Prof. Solomon L. Frankfurt (1866–1954): Bibliographic index of scientific papers for the 1891–1945]. Kyiv : TOV «Nash format», 222. [in Ukrainian]

60. Savchuk, V. S. (1994). *Pryrodnycho-naukovi tovarystva Pivdnya Rosiys'koyi imperiyi: druha polovyna XIX – pochatok XX st.* [Natural-scientific societies of the South of Empire: The second half of the nineteenth – early twentieth century]. Dnipropetrovs'k. 3. [in Ukrainian]

61. Skalozubov, N. (1910). *Nauchnye biblioteki v provincii.* [Scientific libraries in the province]. *Zemskoe delo* [The zemstvo case]. 6, 487. [in Russian]

62. Skuratov, F. V. (1913). *Otchjot Komissii po rasprostraneniju sel'skohozjajstvennyh znaniy.* [The report of the Commission on agricultural extension]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo agronomicheskogo obshhestva za 1912 god.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1912]. Kyiv. 13–14. [in Russian]

63. Skuratov, F. (1914). *Otchjot Komissii po rasprostraneniju sel'skohozjajstvennyh znaniy v 1913 godu* [The report of the Commission on agricultural extension in 1913]. *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo agronomicheskogo*

obshhestva za 1913 god [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1913]. Kyiv. 17–18. [in Russian]

64. *Soveshhanie po voprosu ob jeksporte sveklovichnyh semjan.* (1917). [Meeting on the export of sugar-beet seeds]. *Hozhajstvo* [Farm]. 43–46, 420–424. [in Russian]

65. *Spisok chlenov Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva na 1-oe janvarja 1913 g.* (1913). [List of members of the Kiev Society of Agronomy at 1 January 1913]. *Otchet o dejatel'nosti Kievskogo agronomicheskogo obshhestva za 1912 god.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1912]. Kyiv. 23–26. [in Russian]

66. *Tret'e zasedanie podsekcii sel'skohozhajstvennoj pressy i literatury. 7 sentjabrja pod predsedatel'stvom K. G. Man'kovskogo* (1914) [The third meeting of subsection agricultural press and literature. 7 September under the chairmanship of Mr. K. Mankovsky]. *Trudy 1-go Vserossijskogo sel'skohozhajstvennogo s#ezda v Kieve 1–10 sentjabrja 1913 g.* [Proceedings of the 1st All-Russian Agricultural Congress in Kiev 1–10 September 1913]. Kyiv. II, 112–117. [in Russian]

67. *Trudy komissii po izucheniju hozhajstv Jugo-Zapadnogo Kraja.* (1913). [The commission proceedings of the study on the households of South Westfall]. Kyiv. II, 114. [in Russian]

68. *Trudy komissii po izucheniju hozhajstv Jugo-Zapadnogo Kraja.* (1915). [The commission proceedings of the study on the households of South Westfall]. Kyiv. IV, 118. [in Russian]

69. *Trudy komissii po izucheniju hozhajstv Jugo-Zapadnogo Kraja.* (1917). [The commission proceedings of the study on the households of South Westfall]. Kyiv. V, 92. [in Russian]

70. *Ustrojstvo zemskogo superfosforitnogo zavoda* (1915). [The device Zemsky superphosphate plant]. *Hutorjanin* [Farm]. 28–29, 650. [in Russian]

71. Chayka, N. H. (2005). *Stanovlennya ta rozvytok naukovykh ustanov pry sil's'kohospodars'kykh tovarystvakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.).* [The formation and development of scientific institutions in the agricultural societies Right-Bank Ukraine (second half of XIX - XX centuries)]. Kyiv. 22. [in Ukrainian]

72. Sharpatyy, V. H. (2011). *Stvorennya Vseukrayins'koho ahronomichnoho tovarystva u 20-kh rr.: prohrama, zavdannya, personaliyi* [Creation of the Ukrainian Society of Agronomy in the 20's years: program objectives, personalities]. *Hileya* [Gileya]. 50, 140. [in Ukrainian]